
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС, СІМЕЙНЕ ПРАВО

УДК 347.6

Л. О. Андрієвська

викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

О. В. Варбанський

студент юридичного факультету
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

АНАЛІЗ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу поглядів відомих науковців на спадкування за законом у цивільному праві. Автором зроблена спроба визначити норми ЦК України, які досить детально регламентують відносини, пов'язані зі спадкуванням за законом.

Ключові слова: спадкування, черга спадкування, заповіт, родичі, спадок, спадкоємці.

Постановка проблеми. Зі смертю фізичної особи виникають відносини правонаступництва, тобто наступництва однієї особи (спадкоємця) в правах і обов'язках іншої (спадкодавця). На реалізацію правонаступництва прав та обов'язків померлої фізичної особи спрямовані норми інституту спадкування.

Питанням спадкування присвячена Книга 6 ЦК України. Відповідно до статті 1216 ЦК України спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла, (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців).

Отже, як впливає зі змісту статті 1216 Кодексу, в правовідносинах спадкування беруть участь дві сторони: спадкодавець та спадкоємець. Спадкодавцями як за законом, так і за заповітом можуть бути лише фізичні особи. Спадкоємцями можуть бути вказані в заповіті або в законі особи, до яких переходять цивільні права і обов'язки спадкодавця.

Стаття 1217 ЦК України передбачає два види спадкування: спадкування за запо-

вітом та спадкування за законом. У даній статті спадкування за заповітом посідає перше місце відповідно до принципу пріоритетності волі особи. У випадку спадкування за законом коло спадкоємців і їх частки в спадщині визначаються ЦК України.

Аналіз теоретичних розробок. Проблеми, пов'язані з реалізацією спадкових прав, розглядали у своїх працях С.Н. Братусь, В.О. Гончаренко, Ю.О. Заїка, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса та інші вчені.

Метою даної роботи є дослідження проблем, які виникають під час спадкування за законом згідно із чинним законодавством України.

Виклад основного матеріалу. Спадкування за законом має місце в тому випадку, якщо: відсутній заповіт; заповіт було скасовано заповідачем і не складено новий заповіт; заповіт визнано недійсним повністю або частково.

Крім того, як вірно зазначає Ю.О. Заїка, наявність заповіту не виключає і можливість спадкування за законом. По-перше, заповідано може бути не все майно і тоді частина майна, яким спадкодавець не розпорядився, буде спадкуватися за законом.

По-друге, один із призначених у заповіті спадкоємців може не прийняти спадщину, і тоді частка майна, яка йому заповідалася, спадкується спадкоємцями за законом на загальних підставах. По-третє, один із призначених у заповіті спадкоємців може відмовитися від спадщини, не визначаючи правонаступника. По-четверте, один із спадкоємців за заповітом може виявитися негідним і бути усунутий від спадщини. По-п'яте, один із спадкоємців, якому була заповідана спадщина з умовою, може не виконати визначену заповідачем умову. По-шосте, заповіт у судовому порядку може бути визнано недійсним у частині, яка порушує права обов'язкових спадкоємців [4, с. 145].

Г.Ф. Шершеневич визначав спадкування як перехід майнових відносин особи зі смертю її до інших осіб [1, с. 616].

А. Жанабілова під спадкуванням розуміє перехід сукупності майнових, а також деяких особистих немайнових права і обов'язків померлої особи – спадкодавця до його спадкоємців згідно з нормами спадкового права [2, с. 53].

С.Н. Братусь вказував, що спадкування за законом засноване на припущенні, що закон, який встановлює коло спадкоємців, черговість їх закликання до спадкування, розміри спадкових часток, відповідає волі спадкодавця, який не побажав або не зміг виразити свою волю інакше – шляхом заповідального розпорядження [3, с. 69].

Варто зазначити, що чинний ЦК України в порівнянні із ЦК Української Радянської Соціалістичної Республіки 1963 року значно розширив коло спадкоємців за законом. Зокрема, якщо ЦК УРСР передбачав лише дві черги спадкоємців, то ЦК України встановлює п'ять черг спадкоємців за законом, а саме: діти спадкодавця, той із подружжя, який пережив, батьки, брати та сестри, баба, дід, дядько, тітка, члени сім'ї спадкодавця, родичі до шостого ступеня споріднення та утриманці спадкодавця. Розширення кола осіб, що закликаються до спадкування за законом, неможливе.

Підставами закликання до спадкування за законом є: родинні стосунки (за умов певного ступеня спорідненості та черговості спадкоємців); шлюб; усиновлення; пе-

ребування на утриманні спадкодавця не менше 5 років до його смерті [5, с. 1017].

Відповідно до статті 1258 ЦК України спадкоємці за законом одержують право на спадкування почергово. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування в разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття, крім випадків, коли черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Проте відповідно до частини 1 статті 1259 ЦК України такий договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере в ньому участь, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку в спадщині.

Стаття 1261 ЦК України відносить до спадкоємців першої черги дітей спадкодавця, в тому числі зачатих за життя спадкодавця та народжених після його смерті, того з подружжя, який його пережив, та батьків.

Діти є спадкоємцями своїх батьків як у випадку перебування матері та батька у зареєстрованому шлюбі, так і в тих випадках, якщо шлюб між батьками не зареєстрований в органах РАЦС. Звичайно, стаття 122 СК України встановлює презумпцію шлюбного батьківства та материнства. Частина 1 даної статті передбачає, що дитина, яка зачата і (або) народжена в шлюбі, походить від подружжя. Походження дитини від подружжя визначається на підставі свідоцтва про шлюб та документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини.

Дитина, яка народжена до спливу десяти місяців після припинення шлюбу або визнання його недійсним, походить від подружжя, крім випадку, передбаченого статтею 124 СК України (частина 2 статті 122 СК України).

Якщо батько та мати дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини. Якщо мати та батько дитини не перебувають у шлюбі

між собою, походження дитини від батька визначається: 1) за заявою матері та батька дитини; 2) за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини; 3) за рішенням суду (стаття 125 СК України).

Спадкоємцями першої черги є також усиновлені діти, які спадкують після свого усиновителя і вже не вважаються спадкоємцями за законом рідних батьків. Відповідно до частини 1 статті 1260 ЦК України в разі спадкування за законом усиновлений та його нащадки, з одного боку, та усиновлювач і його родичі – з другого, прирівнюються до родичів за походженням.

Той із подружжя, хто пережив іншого, успадковує в першу чергу лише в тому випадку, якщо він перебував у зареєстрованому шлюбі із спадкодавцем на момент смерті останнього. Факт перебування в шлюбі підтверджується свідоцтвом про шлюб.

Спадкові права подружжя припиняються з моменту оформлення в належному порядку розірвання шлюбу. Відповідно до статті 114 СК України в разі розірвання шлюбу державним органом реєстрації актів цивільного стану шлюб припиняється в день винесення ним відповідної постанови. У разі розірвання шлюбу судом шлюб припиняється в день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу.

У разі визнання шлюбу недійсним у судовому порядку особа, яка перебувала в шлюбі з померлим, не набуває права на спадщину. Отже, шлюб, визнаний недійсним у судовому порядку, не породжує правових наслідків, а також не дає особам, які його зареєстрували, право на спадкування як подружжю.

Варто зазначити, що особи, які спільно проживають однією сім'єю, але без реєстрації шлюбу, не є подружжям, а отже, не вважаються спадкоємцями першої черги один після одного.

Спадкоємцями першої черги є також батьки, які спадкують після смерті своїх дітей, крім випадків, коли вони відповідно до законодавства усуваються від спадщини (позбавлення батьківських прав).

У другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як із боку

батька, так і з боку матері (стаття 1262 ЦК України).

Для спадкування братами і сестрами немає значення, є вони повно рідними (походження від спільних батьків) чи неповно рідними (походження від одного з батьків). Адаже в частині 1 статті 259 СК України зазначено, що права та обов'язки, встановлені законом для братів та сестер, мають рідні (повно рідні, неповно рідні) брати та сестри. Родинні відносини можуть підтверджуватись свідоцтвами органів РАЦС про народження, записами в паспортах про дітей. Якщо неможливо подати вказані документи, родинні відносини можуть бути підтверджені судовим рішенням про встановлення факту родинних відносин.

Не успадковують один після одного зведені брати і сестри, якщо вони не мають спільних батьків. Як зазначає Ю.О. Заїка, в цьому випадку виникають не родинні, а відносини так званого свояцтва: одна особа стає пасинком (падчеркою) матері іншої особи, водночас інша особа – пасинком (падчеркою) батька першої особи, які, своєю чергою, стають для цих осіб відповідно вітчимою і мачухою [6, с. 136].

Для того, щоб мати можливість на спадкування як дід та баба, як вказує З.В. Ромовська, самого кровного споріднення між ними та померлим недостатньо. Потрібно, щоб їхні син чи дочка були зареєстровані його батьком чи матір'ю [7, с. 940].

Третя черга спадкоємців спадкує за умови відсутності перших двох черг або якщо всі спадкоємці попередніх черг відмовились від спадщини, не прийняли спадщину, усунені від права на спадкування. У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця (стаття 1263 ЦК України). На підтвердження родинних відносин вимагається подання відповідних документів. Зокрема, це можуть бути свідоцтва про народження батьків спадкодавця та їх братів або сестер, в яких зазначені спільні батьки. Крім того, якщо в паспортах є відомості про дітей, де зазначені батько чи мати спадкодавця та його брат або сестра, то можна стверджувати, що брат або сестра батьків спадкодавця є його рідним дядьком або тіткою. У разі неможливості подання вка-

заних документів факт родинних відносин встановлюється судом [8, с. 54].

У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали разом зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини (стаття 1264 ЦК України).

Варто зазначити, що чинне законодавство не містить визначення поняття «сім'я», хоча, як вірно вказує Ю.О. Заїка, від правильного застосування цього терміна в кожному конкретному випадку залежить не лише обсяг і характер суб'єктивного права, а й саме існування цього права (на житлове приміщення, аліменти, пенсію, страхову суму, пільги тощо) [4, с. 166].

Згідно із частиною 3 статті 16 Загальної декларації прав людини сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист із боку суспільства та держави.

У Преамбулі Конвенції про права дитини зазначено, що сім'ї як основному осередку суспільства і природному середовищу для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей мають бути надані необхідні захист і сприяння, з тим, щоб вона могла повністю покласти на себе зобов'язання в рамках суспільства.

СК України сприйняв положення даних міжнародних актів, і в частині 1 статті 3 СК України також зазначено, що сім'я є первинним та основним осередком суспільства.

Як зазначає З.В. Ромовська, проблематичним завжди було питання про підстави створення (виникнення) сім'ї. Традиційно вважалося, що сім'ю створює лише шлюб, кровне споріднення, усиновлення та взяття до себе дитини, позбавленої батьківського піклування [9, с. 21]. За СК України, сім'я може виникнути і на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Відповідно до пункту 21 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про спадкування» під час вирішення спору про право на спадщину осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини (четверта

черга спадкоємців за законом), судам необхідно враховувати правила частини другої статті 3 СК про те, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Зазначений п'ятирічний строк повинен виповнитися на момент відкриття спадщини, і його необхідно обчислювати з урахуванням часу спільного проживання зі спадкодавцем однією сім'єю до набрання чинності цим Кодексом.

До спадкоємців четвертої черги належать не лише жінка (чоловік), які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем без шлюбу. Таке право можуть мати також інші особи, якщо вони спільно проживали зі спадкодавцем, були пов'язані спільним побутом, мали взаємні права та обов'язки, зокрема вітчим, мачуха, пасинки, падчерики, інші особи, які взяли до себе дитину як члена сім'ї, тощо.

Правила статті 1264 ЦК не стосуються дітей, влаштованих у прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу.

До числа спадкоємців четвертої черги не входить особа, яка хоча і проживала спільно зі спадкодавцем, але перебувала в зареєстрованому шлюбі з іншою особою [10].

У п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. Ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа (частина 1 статті 1265 ЦК України).

До родичів четвертого ступеня споріднення належать діти рідних племінників та племінниць спадкодавця (двоюрідні онуки та онучки) і рідні брати та сестри його діда і баби (двоюрідні дід та баба).

До родичів п'ятого ступеня споріднення належать діти двоюрідних братів і сестер спадкодавця (двоюрідні племінники та племінниці), діти його двоюрідних діда і баби (двоюрідні дядьки та тітки), діти двоюрідних онуків та онучок спадкодавця (двоюрідні правнуки та правнучки).

До родичів шостого ступеня споріднення відносяться – діти двоюрідних правну-

ків і правнучок спадкодавця (двоюрідні праправнуки і праправнучки), діти його двоюрідних племінників і племінниць (троюрідні онуки і онучки) та діти двоюрідних дядька та тітки (троюрідні брати та сестри).

Передбачення в ЦК України п'ятої черги спадкоємців фактично безмежно розширило коло спадкоємців за законом. У зв'язку із цим держава практично позбавляється права на відумерлу спадщину.

Проте поряд із позитивними моментами у встановленні п'яти черг спадкування за законом є й певні негативні моменти, які пов'язані саме з труднощами в реалізації спадкоємцями п'ятої черги свого права на спадщину. Це, насамперед, складність у доведенні ступеня споріднення між спадкодавцем і спадкоємцями, яка полягає в необхідності представлення значної кількості підтверджуючих документів, а також у певних випадках необхідності доведення факту родинних зв'язків у судовому порядку.

У зв'язку із цим варто погодитись із позицією Ю.О. Заїки, який вважає доцільним, за наявності безспірних доказів родинних зв'язків між спадкоємцем і особою, яка претендує на спадщину, та відсутності заперечень із боку інших зацікавлених осіб, право встановлювати факт наявності родинних зв'язків між спадкодавцем і особою, яка звертається із заявою про прийняття спадщини, надати органам нотаріату [4, с. 171].

До п'ятої черги спадкоємців за законом належать також утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Згідно з пунктом 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» утриманцями слід вважати неповнолітню або непрацездатну особу (жінку, чоловіка при досягненні відповідно 55 і 60 років, інвалідів I, II і III груп), яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування [10].

Доказом факту перебування на утриманні можуть бути подані довідки органів місцевого самоврядування, житлово-експлуатаційних організацій.

Непрацездатність за віком перевіряється за паспортом або свідоцтвом про на-

родження, а непрацездатність за станом здоров'я – за пенсійною книжкою або довідкою, виданою відповідним органом медико-соціальної експертизи.

Якщо неможливо подати документи, які підтверджують перебування на утриманні, то факт утримання може бути встановлено в судовому порядку.

Визначаючи в статті 1265 ЦК України, що утриманцем є особа, яка отримувала від спадкодавця матеріальну допомогу не менше як п'ять років, законодавець не вказує, чи п'ять років повинні тривати підряд чи в сукупності. У зв'язку із цим на практиці можуть виникати спори з даного питання, які вимагатимуть у подальшому законодавчого врегулювання. Вважаємо за доцільне передбачити, що для спадкування в п'яту чергу особа повинна перебувати на утриманні спадкодавця п'ять років підряд.

ЦК України в статті 1266 передбачає також можливість спадкування за правом представлення. Спадкування за правом представлення – це особливий порядок спадкування, коли за наявності певних обставин до спадкування за законом закликаються особи, які заступають собою місце спадкоємця, що помер раніше ніж спадкодавець [11].

Спадкування за правом представлення має місце за умови, якщо: спадкодавець не склав заповіт або він у встановленому порядку визнаний недійсним; спадкоємець за законом помер до відкриття спадщини, тобто до дня смерті спадкодавця або одночасно в один день із ним; спадкоємець, якого представляють, за свого життя не втратив права на спадщину, як негідний [4, с. 178].

Варто зазначити, що частки в спадщині спадкоємців за законом є рівними. Проте спадкоємці можуть за домовленістю між собою змінити розмір своїх часток у спадковому майні (стаття 1267 ЦК України).

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такий висновок: не дивлячись на те, що норми глави 86 ЦК України досить детально регламентують відносини, пов'язані зі спадкуванням за законом, на практиці залишається ще багато спірних питань. Зокрема, це стосується визначення спадкових прав утриманців

та фактичного подружжя. Дані проблеми зумовлюють необхідність проведення подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури:

1. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. Тула: Автограф, 2001. 720 с.
2. Жанабилова А. Наследование по закону: место в системе наследования, понятие, сущность и основания. Экономика и право Казахстана. 2008. № 2. С. 52–55.
3. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. М.: Госюриздат, 1963. 196 с.
4. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток: Монографія. К.: КНТ, 2007. 288 с.
5. Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. Є.О. Харитоновна, О.М. Калітенко. Одеса: Юридична література, 2003. 1080 с.
6. Заїка Ю.О. Спадкове право України: Навч. посіб. К.: Істина, 2006. 216 с.
7. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. В.М. Коссака. К.: Істина, 2004. 976 с.
8. Гончаренко В.О. Спадкування за законом в праві Англії та України. Часопис цивілістики. 2006. Вип. 3. С. 53–56.
9. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. 568 с.
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
11. Сліпченко С. Хто такі спадкоємці за правом представлення, та їх місце серед кола спадкоємців за законом. URL: www.stride.com.ua.

Андрієвська Л. А., Варбанський А. В. Анализ наследования по закону в гражданском праве Украины

Статья посвящена анализу взглядов известных ученых на наследование по закону в гражданском праве. Автором сделана попытка определить нормы ГК Украины, которые достаточно подробно регламентируют отношения, связанные с наследованием по закону.

Ключевые слова: наследование, порядок наследования, завещание, родственники, наследство, наследники.

Andriievaska L., Varbanskyi O. Analysis of inheritance by law in the civil law of Ukraine

The article is devoted to the analysis of the views of well-known scholars on inheritance by law in civil law. The author makes an attempt to determine the rules of the civil code of Ukraine, which regulate in detail the relations associated with inheritance by law

Key words: inheritance, inheritance, probate, family, inheritance, heirs.